

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС І КНИГА

За ініціативою Радянського Союзу 1972 р. проголошений ЮНЕСКО Роком книги. Закономірність того, що ініціатором Року книги виступила країна передової науки і техніки, країна найбільших у світі тиражів і найпотужніших книжкових потоків, настільки очевидна, що не потребує обговорення.

Рік книги буде роком сприяння миру і соціальному прогресу, роком дальшого поширення освіти, бо розвинене друкарство є матеріальною передумовою того, щоб знання були доступні кожному, суспільний прогрес створює соціальні передумови для цього, а науково-технічна революція, з одного боку, і характер соціалістичного і комуністичного суспільства — з другого, перетворюють цю можливість у необхідність і дійсність.

Для країн соціалізму і країн, що розвиваються, Рік книги безперечно стане роком запозичення досвіду Радянського Союзу в організації видавничої справи на різних етапах розвитку: у період культурної революції, в час індустріалізації і колективізації, в умовах справедливої визвольної війни, в час науково-технічної революції. В наші дні особливо яскраво підтвердились ленінська концепція книги і читача, його принципи і методи організації видавничої справи, по-новому розкривається невмирущість, загальнозастосовність і геніальна зверненість у майбуття ідей, викладених у статті «Партійна організація і партійна література», — партійність літератури, управління літературним процесом, підпорядкування літературного процесу суспільним потребам, зворотний зв'язок між читачем і книгою, які є для дослідників книги і видавничої справи неухильним компасом.

Рік книги буде роком не лише пропаганди і вивчення книги, а й вивчення читача, шляхів і способів поширення і донесення до читацьких кіл важливої для них інформації.

Нарешті, Рік книги буде роком вивчення організації видавничої й інформаційної справи, техніки, яка їх обслуговує, методики роботи видавців. Настійна потреба у такому вивченні породжується тим, що науково-технічна революція і соціальний прогрес рішуче вплинули на систему читач—книга та її підсистеми.

Обсягу статті, навіть великої, недосить для того, щоб висвітлити всі нові явища в системі читач—книга, тому ми лише коротко охарактеризуємо найважливіші з них.

Зміни у характері самої системи. Тенденція до більш жорсткого зв'язку її частин, яка спостерігається ще з часів зародження капіталізму, перемагає, нарешті, такою мірою, що про книгу, розраховану лише на задоволення авторського престижу, книгу заради книги, говорити стає неможливим. З явища, раніше поширеного, згодом обмеженого, така книга стає явищем чи не патологічним. З колись різноправних полюсів системи один — книга стає все більше залежним від друго-

го — від читача, його інтересів, потреб, можливостей. Залежність цю, однак, важко уявити абсолютною — адже процес створення і розвитку інформації (і наукової, і естетичної) — природний, а отже піддається свідомому управлінню лише з урахуванням властивих йому особливостей, що й відзначено у статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література». Ці особливості відбивають внутрішні закони розвитку таких явищ, як наука, техніка, література. Тому було б телеологічною помилкою визначати, наприклад, обсяг майбутнього видавництва лише можливостями читацької аудиторії чи кількістю інформації, що буде здобута людством. Певні публікаційні вимоги ставить самий інформаційний і літературний процес, нормальний перебіг якого вимагає, щоб було «більше поетів хороших і різних» (В. Маяковський) або — в наукових пошуках — таких ідей, які мають бути надто «безумними», щоб виявитись геніальними (М. Борн).

З особливостей системи читач—книга впливає той порядок підсистем, у якому далі будуватиметься стаття, — читач, інформація, книга і — як підсумок — те, що досліджує, і те, що обслуговує книгу, — книгознавча наука і книговидавнича, поліграфічна і книготорговельна справа.

Читач. Соціальний прогрес привів до кількісних й якісних змін цієї підсистеми. Найяскравішим прикладом у цьому відношенні, цілком зрозуміло, є Радянська країна. Кількісно вже зараз читачем є все доросле населення країни. Якісно в нас різко скоротилась категорія «малокваліфікований читач», а після досягнення на кінець п'ятирічки загальної середньої освіти ця категорія практично перестане існувати. Це, звичайно, не значить, що зникне читацька диференціація, але вона, безумовно, стане якісно інакшою, що у свою чергу приведе до зміни потреби в різних типах книг. Зокрема, для нашої країни в перспективі відпадає потреба в особливо популярній літературі, на зміну якій приходить популярна література для кваліфікованого читача-спеціаліста в певній галузі.

Інші явища безпосередньо пов'язані з науково-технічною революцією. Серед них — настійна потреба в обміні ідеями і узагальненнями між далекими одна від одної науками, що викликає щойно згадану необхідність створення книг для висококваліфікованого читача-спеціаліста. Друге — це підвищений інтерес до науки взагалі, оскільки без сучасної наукової картини світу й суспільства науковий світогляд, вироблення в себе якого прагне освічена людина, просто неможливий. Далі — різноманітність видів літератури, до яких доводиться звертатися читачеві, та функцій, які вони в його житті виконують: інструментальної (інструкція, товаросупровідна документація), довідкової, навчальної, практично-побутової (санітарна пропаганда, туристично-краєзнавча література або реклама), естетично-виховної, пізнавальної, розважальної (в тому числі своєрідної гімнастики мозку, якою є література детективного напрямку). При цьому якісний розвиток читача приводить до чіткого розуміння ним тих функцій, заради яких він бере книгу до рук, а це вимагає в свою чергу чіткого прояву в книзі певної функції.

Важливою рисою сучасного читача, особливою мірою властивою радянському читачеві, є критично-аналітичний підхід до тексту, прагнення не сприймати щось на віру, а самому розбиратись і обдумувати явища на основі матеріалу для їх вивчення. На виховання цієї риси спрямовував особливу увагу В. І. Ленін.

Зрозуміла річ, радянський читач докорінно різниться від пересічного читача у країнах, що розвиваються, або в капіталістичних країнах, де в самій основі теорії масової комунікації лежить зовсім інший принцип, ніж у ленінській теорії популярності, — замість активізації думки читача передбачається своєрідне гіпнотизування його. (Звичайно, останнє стосується масової продукції, а не вершин наукової, науково-

популяризаторської чи літературної творчості). Та оглуплюючій дії капіталістичної видавничої системи протистоять і прогресивне національне книговидавництво, і вплив книг соціалістичних країн, який останнім часом активізувався. До наслідків соціального прогресу слід віднести величезний інтерес читача до науково-художньої літератури, зокрема, «драми ідей» (недарма, поряд з серією «Жизнь замечательных людей» з'явилась серія «Жизнь замечательных идей»), до часто складних для сприймання перлин світового мистецтва, зокрема поезії, широкий інтерес до всієї світової літератури, пов'язаний з подоланням національної замкнутості і обмеженості, зі стрімким розвитком мистецтва і літератури народів, раніше штучно відірваних від світового культурного процесу.

Інформація та її творці. Як відомо, науково-технічна революція характеризується інформаційним вибухом, який є не лише результатом цієї революції, а й обов'язковою, хоч і позначеною суперечливими рисами, її потребою. Соціальний прогрес приводить до посилення як науково-технічної, так і літературної творчості. Отже, всім галузям притаманне явище масового авторства. Різниця між теоретичною, літературною творчістю і здобуттям і передачею експериментальних знань полягає в тому, що другий процес більше піддається плануванню, а результати його — оцінці й стандартизації оформлення. В першому випадку, з певними застереженнями, літературний талант автора має багато більше значення, ніж у другому, де в галузі форми найважливішим стає знання правил передачі інформації.

Зрештою в усіх випадках ми маємо справу з потребою підпорядкувати видання, публікацію створеним в боротьбі з негативними наслідками інформаційного вибуху вимогам інформаційних та інформаційно-пошукових систем, як-от: наявність у документа чіткого пошукового образу (в заголовку, анотації), струнка будова, чітке планування і практично доцільна повнота інформації, максимально можливе (для даного читача) усунення зайвни, можливість швидко знайти (завдяки апарату і системі виділень) окремий факт тощо.

У галузі науки і техніки інформація про те чи інше творче досягнення є не довільною, а обов'язковою справою, незалежною від літературного таланту автора. До речі, одне з соціальних явищ — зникнення довкола професії «автора» ореолу, який оточував її в період феодалізму, перетворення її у справу, якою зайняті сотні тисяч людей, свідчить, що в галузі науково-технічної літературної творчості відбувся своєрідний перехід, який можна порівняти з переходом від ремісничого виробництва до виробництва сучасного, індустріального, колективного. Це знаходить оригінальний відбиток і у таких явищах, як створення колективних монографій або все частіше вживаний опис книг за колективним автором — установою, в якій працює і під авторитетним титулом якої видає свої твори автор (група авторів). Звідси — з масовості авторства — також випливає вимога управління літературною творчістю.

Але найбільш важливим фактором, що вимагає управління науково-літературним процесом, є те, що в період НТР наука (яка живиться інформацією) стає виробничою, матеріальною силою, а ідеї — в силу соціального прогресу — настільки доступними масам, що процес оволодіння ідей масами і, отже, перетворення їх в матеріальну силу значно прискорюється.

З підсистемою інформації пов'язана також вимога оперативності, оскільки в деяких науках час старіння половини інформації збігається з часом, який іде на створення і випуск книги традиційними видавничими і поліграфічними засобами.

Нарешті, для того, щоб інформація була найбільш ефективна, вона повинна бути особливо чітко адресована певному читачеві. У підсистемі

автор—читач в умовах НТР і соціального прогресу значення другої частини особливо зростає. Висновки з цього в комуністичній і капіталістичній пресі робились і робляться різні. Наші противники пристосовуються до читача. В. І. Ленін учив іншому — не опускається до нерозвиненого читача, а поступово підвищувати його рівень. Між іншим, різниця ця виявляється не лише в пропаганді чи рекламі, а й у підручниках для вищої школи, де ми віддаємо перевагу монографічності, а американські спеціалісти — рецептурності і нормативності (яку ми не завжди доречно переймаємо, створюючи програмовані посібники).

Книга. Зміна співвідношення книжкових потоків пов'язана зі зміною співвідношення між функціями, які книга виконує в суспільстві, а також зі зміною характеру читача. Якщо на початку століття основну масу видань становила художня література, то зараз до 80% усіх назв видань становить книга функціональна — переважно виробнича, а також навчальна. В країнах, що розвиваються, і тих, де останнім часом особливо швидко зростає виробництво, процент функціональної літератури найвищий. Характер цієї зміни стане ще виразнішим, якщо врахувати, скажімо, що в СРСР діє, поряд з видавничою системою Комітету по пресі, система інформаційних відомчих органів, і, якщо обсяг першої системи стабілізувався, то друга за останні вісім років майже подвоїла свою продукцію.

У США поряд з видавничою системою, видання якої рееструються і піддаються обліку, існує значно більша за обсягом система відомчих видань. Таким чином, є всі підстави твердити: за масою видавничої продукції щодо кількості назв книга функціональна, книга, що виконує характер інструмента, витіснила на останнє місце всі інші види книги.

Проте якщо подивитися на тиражі, то картина вийде інша. Коло читачів, охоплюване різними книжковими потоками, не відповідає кількості назв. Залежність тут швидше зворотна. Тому зменшення питомої ваги даного книжкового потоку за назвами не свідчить про зміну значення того чи іншого виду літератури у житті суспільства. Однак збільшення питомої ваги потоку є свідченням важливості певного виду для окремої суспільної сфери, дуже часто у функції чисто виробничого, інструментального характеру.

Зміна, як відомо, стосується і типів видань, переважаючого і випереджаючого зростання періодичної літератури — газет, журналів, (особливо наукових і науково-технічних) — не лише за тиражами, а передусім за кількістю назв. Особливо цікавий процес створення реферативних журналів.

Швидко розвивається література, читання якої є службовим обов'язком, бо без використання її не можна вести виробництво, конструювати тощо. Широко застосовуються штучні зацікавлюючі методи у літературі довільного інтересу. Нарешті, використовуються примусові (зворотного зв'язку) методи в поширенні інформації: вимога до працівника прочитати книгу чи брошуру, доповіді, що з неї використано, тощо.

Спостерігається і зміна співвідношення поліграфічних форм, як-от: зменшення попиту на масово-політичну брошуру при швидкому зростанні його на масово-політичну книгу (в СРСР) і, навпаки, збільшення кількості малих за обсягом видань в галузі інформації і реклами. Якщо перше пояснюється підвищенням підготовленості читача, то друге — необхідністю подолання інформаційної зливи шляхом диференційованого поширення інформації.

Зрозуміло, що для країн третього світу співвідношення поліграфічних форм та їх значення інше. І тут, безумовно, повинен бути врахований досвід культурної революції в нашій країні.

Збільшення випуску книг вимагає створення надзвичайно стрункої системи співвідношень між різними типами їх, між функціями, які по-

кладаються на різні за обсягом, оперативністю, періодичністю, тиражністю тощо видання, а також випуску нових типів книг, одні з яких би максимально оперативно знайомили читача з новим, інші максимально повно конденсували здобутки минулого, треті... Та перелік тут зайняв би багато місця і все одно не був би повним, згадаємо хіба ще завдання чіткого окреслення кола читання.

Отже, однією з вимог, які поставили НТР і соціальний прогрес перед книгою, є максимально точне визначення всіх клітинок цієї підсистеми, в яку входять також збірники і журнали, з якою безпосередньо пов'язана преса.

Саме тут у кожному книжковому потоці повсякчас відбуваються значні зміни: урізноманітнюються жанри і способи подачі й організації матеріалу в масово-політичній книзі і, як уже було сказано, дещо зростає її обсяг; чітко диференціюються типи і підтипи книги технічної; з'явився новий тип видань класиків художньої літератури, який започаткували НДРівські *Lesebuch*, де коментар, листи, біографія з апарата перетворюються в рівноправний оповідний матеріал, що дозволяє читачеві не лише зрозуміти текст, а й пережити те, що переживав письменник, увійти в його творчу лабораторію; різко зросла серійність видань; підвищилася роль видавництва у створенні збірників.

Позначились нові явища і на матерії книги — її мові. Тут спостерігається кілька зовні суперечливих тенденцій — тенденція до впровадження рис розмовної мови, певна стандартизація наукових текстів, різкий вплив ділового стилю. Якщо в науково-теоретичній — й іншій теоретичній літературі — тенденцію використовувати елементи і будови розмовної мови, звичайно, розумно здійснювану, можна лише вітати, то тексти, в яких викладаються експерименти, безперечно, потребують стандартизації викладу, а в інструктивній літературі — в настановчих її частинах — без ділової мови не обійтись.

Тут немає змоги спинитися на нових тенденціях художнього оформлення книги, але не можна не згадати нові явища, пов'язані з редакційно-технічним оформленням. Підвищення кваліфікації читача дозволяє, з одного боку, значно частіше користуватися саме для цього тексту створеними позначками, скороченнями, з другого — відмовитися від ряду виділень, як-от: набір прізвища автора врозрядку, виділення курсивом одиниць виміру. Скорочення, як і засоби лінгвографії, використовуються залежно від особливостей книги.

Позначився на книзі й процес інтернаціоналізації науки і взаємобміну культур. Він виявляється й у тому, що перекладна книга повсюдно становить від 30 до 50, а в деяких країнах до 70% друкованої продукції, й у співробітництві видавців різних країн у створенні спільних видань, й у виданні великої кількості книг на зарубіжний книжковий ринок.

Дослідження в галузі видавничої справи. Останнім часом у Радянському Союзі значно активізувалися дослідження книги в аспекті, згаданому в заголовку статті. Свідченням цього є Перша всесоюзна наукова конференція з проблем книгознавства (1971, Москва), а також Перша всесоюзна конференція наукових журналістів (1969, Тбілісі). Ми зупинимось передусім на питаннях, пов'язаних з найближчою до створення книги науковою дисципліною «Теорією і практикою редагування».

Ця дисципліна виникла і розвинулась у нашій країні, бо лише в умовах соціалізму — за ініціативою В. І. Леніна — була створена офіційна посада людини, яка повністю несе державну відповідальність за видання. Лише в період НТР життя примусило до створення аналогічних посад у видавництвах капіталістичних країн.

З напрямів «Теорії і практики редагування», на наш погляд, найбільше відповідають потребам сучасності такі:

1. Типологія книги, представлена переважно працями викладачів і аспірантів Московського поліграфічного інституту. Цей напрям дозволяє якнай докладніше і якнай практичніше розглянути всю підсистему книги та дати конкретні рекомендації до її вдосконалення.

2. Аналіз тексту, робота над яким майже одночасно розпочата в колективах Московського й Українського поліграфічного інститутів. Розробки в цьому напрямі дозволять об'єктивніше оцінювати рукопис та спрямовувати роботу автора над ним.

Важливе й значення лінгвістичної у своїй основі дисципліни літературне редагування, яка вивчає породження тексту в процесі авторської творчості та сприймання тексту читачем. Тут здобутки українських дослідників, зокрема Р. Г. Іванченка, особливо значні.

Звичайно, сказане не означає заперечення таких напрямів у теорії та практиці редагування, як, скажімо, вивчення досвіду кращих редакторів сучасності й минулого. (Зокрема, багато корисного для дальшої розробки теорії популярної книги знаходимо у спадщині й у діяльності І. Франка, Б. Грінченка, Л. Українки.)

Книговидавництво, поліграфія, книжкова торгівля. Масове авторство, перевага в книжковому потоці науково-технічної літератури, потреба безпосереднього управління процесом творчості і створення публікацій вимагають зосередження редакторської діяльності на виробництві, у відділах НТІ й аналогічних установах. Це не тільки підвищить якість підготовки публікацій, а й дозволить видавництвам на вищому рівні повернутися до властивої їм ролі — бути визначними громадськими факторами, дія яких обмежується не менше, як цілими галузями виробництва і громадської думки.

Те, що створила поліграфія, — засоби «малого друкарства», з одного боку, й автоматизація набору, з другого — по-своєму сприяє здійсненню цих тенденцій. По-перше, створена повна можливість швидко задовольняти інформаційні потреби порівняно вузьких кіл читачів (тираж у межах тисячі) засобами й заходами інформаційних центрів. По-друге, ретельна підготовка рукопису на місцях дозволить видавництвам, зосередивши свої зусилля на створенні справді визначних, громадського звучання видань силами особливо кваліфікованих авторів, на контрольно-фільтраційній функції, скоротити видавничий цикл і готувати оригінал так, щоб не виникало розриву між величезною продуктивністю наборних автоматів і надпотужних ротацій майбутнього, які до того не потребуватимуть приправок, і видавничим циклом.

Нарешті, чіткий розподіл двох публікаційних систем полегшить і становище книготорговців, яким не доводиться мати справу з малотиражними виданнями — в ідеалі інформаційна система передбачає адресне поширення матеріалів. Точніша читацька орієнтація видавничої продукції разом з використанням офсету, який дозволяє довший час тримати книгу «в друку» (in print), дозволить максимально наблизити тиражі до суспільних потреб.

Науково-технічна революція і соціальний прогрес перетворюють книговидавничу справу в одну з найбільших і найважливіших галузей виробництва, однак, як не дивно, головна ланка цього виробництва — редакторська, — як правило, забезпечена спеціалістами, як це було записано в одній з видавничих інструкцій, «з вищою освітою будь-якого профілю». Кожен фахівець має галузь, з якої він спеціалізується. Тих, що спеціалізуються в галузі системи читач-книга (зі згаданими підсистемами), поки що надзвичайно мало. І видавництва ніби не відчують у них потреби. Але ті, далеко не рідкісні випадки, коли функціонування згаданої системи не відповідає вимогам сучасності, а отже уповільнює та здорожчує і науково-технічну революцію, і соціальний прогрес, дуже часто зв'язані з незнанням цієї системи та її підсистем. Кваліфікований аналіз її діяння, якщо й робиться, то майже не стає

надбанням видавничої громадськості, яка не має свого спеціалізованого органу. Журнал «Журналіст», збірники «Книга», «Поліграфія і видавнича справа», навіть реферативні збірники «Издательское дело. Книговедение», збірник «Научно-техническая информация» містять переважно матеріали, які безпосередньо не стосуються діяльності видавництва. Спеціальність потребує свого окремого органу. Це також вимога сучасності.

M. D. FELLER

TECHNICAL AND SIENTIFICAL REVOLUTION, SOCIAL PROGRESS AND BOOKS

Summary

The system reader-book became stronger' the determining role of the reader-grose. But the inner lows of sience, literature, information not cease their workshop. The subsystem reader grows in quantity and quality. In the USSR is off with the categōry of notscilled reader, grose the quantity of highescilled readers and the differentiation of the functions in whitch the book is used by the reader.

In difference with the bourgeose theorises of mass communication in the USSR editing is aimed to the thinking reader. The subsystem information is marked by mass creativ activitis, needing administration, adressing to the readers categories and other. The subsystem books is marked by growing of the quantity of funktional books, firstly jornals and others facts. Most perspektive reasearches are in the fields of: typology of book, text analyse and style of language.
